

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

Μάθημα : Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου
Επιβλέπων καθηγητής : Α. Δημητρόπουλος

Τίτλος εργασίας : Η σύγκρουση των δικαιωμάτων

Γαρυφάλη Αγγελική του Σπυρίδωνος
A.M. : 1340199900097

ΑΘΗΝΑ
2007

Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Θεμελιώδη δικαιώματα

(Ιστορική εξέλιξη, έννοια, διακρίσεις, πρακτική βαρύτητα, άσκηση)

1.2. Σύγκρουση δικαιωμάτων

2. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ

2.1. Ορισμός

2.2. Διακρίσεις/μορφές

2.2.1. Νομική - πραγματική

2.2.2. Εγγενής - επιγενόμενη

2.2.3. Σε ένα - περισσότερα πρόσωπα

2.3. Σχέση με φαινόμενο τριτενέργειας (σχολιασμός, απόψεις)

2.4. Καταχρηστική άσκηση δικαιωμάτων

3. ΕΠΙΛΥΣΗ-ΑΡΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ

3.1. Περιορισμοί κατά την άσκηση δικαιωμάτων

3.2. Αρχές επίλυσης της σύγκρουσης

3.2.1. σε αστικό επίπεδο (ενοχικό δίκαιο)

3.2.2. σε αστικό επίπεδο (εμπράγματο δίκαιο)

3.3. Στάθμιση συμφερόντων

3.4. Πλαστικότητα της σύγκρουσης

3.5. Θεσμική εφαρμογή των δικαιωμάτων

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ

5. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

6. ΠΕΡΙΛΗΨΗ

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σύγκρουση των δικαιωμάτων.

1.

1.1. Η έννοια των ατομικών δικαιωμάτων όσο αυτονόητη και συχνότατα επικαλούμενη είναι στις μέρες μας, τόσο αδιανόητη υπήρξε κατά την αρχαιότητα. «Ελευθερία» νοείτο η ζωή μέσα σε ελεύθερη πόλη. Η κατάσταση αυτή άρχισε να αλλάζει τα χρόνια του Μεσαίωνα με τη γέννηση και διατύπωση του αιτήματος για θρησκευτική ελευθερία, οπότε και οι κοινωνίες άρχισαν να αντιλαμβάνονται τη διακριτή υπόσταση των ατομικών ελευθεριών-δικαιωμάτων. Η αρχή έγινε με το σχέδιο συντάγματος της Καρολίνας των Ηνωμένων Πολιτειών (1669), πολύ αργότερα με τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας των Η.Π.Α. (1776) και τη Γαλλική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη (1789). Στα Ελληνικά συνταγματικά κείμενα τα ατομικά δικαιώματα κατείχαν ξεχωριστή θέση ήδη από το προσωρινό Σύνταγμα της Επιδάουρου του 1822. Το συνταγματικό κείμενο του 1952, μάλιστα, χαρακτηρίστηκε ως ιδιαίτερα ατομοκεντρικό, ειδικά συγκρινόμενο με το μεταγενέστερο σύνταγμα του 1975, ισχύον έως και σήμερα. Το τελευταίο θεωρείται περισσότερο ανθρωποκεντρικό, με τον άνθρωπο να λαμβάνει υπόσταση συγκεκριμένη, εξατομικευμένη, με έμφαση στην κοινωνική αντίληψη του δικαίου και με τονισμό της ελευθερίας έναντι του κράτους¹.

Τα ατομικά δικαιώματα είναι πλήρη δικαιώματα του ατόμου, δηλαδή έννομες σχέσεις με εξαναγκαστικό χαρακτήρα. Τα ατομικά δικαιώματα δεν ενισχύουν απλώς την έννομη θέση του κατόχου τους, αλλά τον καθιστούν υποκείμενο δικαίου, τον μετατρέπουν δηλαδή από απλό υπήκοο πόλης, όπως σε άλλους χρόνους, σε πολίτη κράτους, ενεργό μέλος πολιτείας. Συνταγματικό δικαίωμα είναι το δικαίωμα που παρέχεται στους πολίτες από το Σύνταγμα. Τα συνταγματικά δικαιώματα είναι βασικά ή θεμελιώδη δικαιώματα, γιατί αντικείμενο προστασίας έχουν διάφορες ουσιώδεις εκφάνσεις της ανθρώπινης ζωής και δράσης. Συγκεντρωτικά είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ο ακόλουθος ορισμός : «Συνταγματικά δικαιώματα είναι τα παρεχόμενα στα άτομα και ως μέλη του κοινωνικού συνόλου,

¹ Π.Δ.Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα, α', 1991, σελ. 16 επ.

θεμελιώδη, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, τα οποία αποτελούν τις, κατά την αντίληψη του συντακτικού νομοθέτη, βασικές εξειδικεύσεις της ανθρώπινης αξίας και των οποίων το **αμυντικό** περιεχόμενο στρέφεται κατά της κρατικής και κάθε άλλης εξουσίας, το **προστατευτικό** περιεχόμενο στρέφεται μόνον προς το κράτος, αξιώνοντας την παροχή βοήθειας για την απόκρουση κάθε απειλής, το δε **εξασφαλιστικό**, εφόσον αναγνωρίζεται, στρέφεται επίσης προς το κράτος, αξιώνοντας την παροχή των απαραίτητων μέσων για την άσκηση του δικαιώματος»².

Θα ήταν σε αυτό το σημείο παράλειψη να μην γίνει αναφορά στην κλασική διάκριση των δικαιωμάτων κατά το νομομαθή Georg Jellinek³. Βασίζεται στην αποθετική (status negativus), στην θετική (status positivus) και τρίτον στην ενεργό (status activus) κατάσταση κάθε ατόμου, οπότε και γίνεται αντίστοιχα λόγος για ατομικές θεμελιώδεις ελευθερίες, κοινωνικές αξιώσεις-δικαιώματα και πολιτικά δικαιώματα. Η εν λόγω διάκριση, ωστόσο, περισσότερο ιστορική και θεωρητική αξία έχει, παρά ουσιαστική, αφού πλέον η συνταγματική τάξη αντιλαμβάνεται διαφορετικά την υπόσταση των ατομικών δικαιωμάτων στην πολιτεία. Το σύνολο της σύγχρονης συνταγματικής θεωρίας δεν αποδέχεται την προαναφερθείσα διάκριση και ο συνταγματολόγος Α.Δημητρόπουλος⁴ διατυπώνει αναλυτικά τα νέα δεδομένα στη θέση των θεμελιωδών δικαιωμάτων : η μεταβολή, δηλαδή, του νοήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι απόρροια της μετάβασης από την ατομικιστική τάξη του παρελθόντος σε μια κοινωνική, ανθρωπιστική έννομη τάξη. Τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα πλέον έχουν χαρακτήρα διττό – υποκειμενικό και αντικειμενικό, αφού ανάγονται σε αντικειμενικές συνταγματικές αρχές, αλλά παράλληλα εξακολουθούν να είναι «δικαιώματα» με την κυριολεκτική έννοια.

Τα θεμελιώδη δικαιώματα ακριβώς λόγω της θέσης τους και κατοχύρωσής τους σε συνταγματικό κείμενο διέπονται από την αυξημένη τυπική δύναμη του τελευταίου έναντι

² Α.Δημητρόπουλος, , Συνταγματικά Δικαιώματα, παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμ. III, σελ. 5.

³ Π.Δ.Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα, α', 1991, σελ. 53 επ.

⁴ Α.Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, γεν. μέρος, τόμ. γ' ημίτομ. I, 2005, σελ. 21επ., 37επ.

οποιοδήποτε κοινού νομοθετήματος. Άρα το σύνολο των διατάξεων του κοινού δικαίου είναι ιεραρχικά κατώτερο των συνταγματικών δικαιωμάτων – πραγματικότητα με καίρια σημασία, αν σκεφτεί κανείς πως κάθε νόμος, που τίθεται σε ισχύ, θα πρέπει να εναρμονίζεται με το ελάχιστο προστατευτικό περιεχόμενο και αυτών.

1.2. Η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τους πολίτες, ωστόσο, δεν είναι πάντα αυτονόητη ή απρόσκοπτη. Ο ίδιος ο νομοθέτης προβλέπει περιθώρια περιορισμού των ελευθεριών αυτών, όταν ο τελευταίος υπαγορεύεται υπό συγκεκριμένες συνθήκες, παραδείγματος χάριν από το κοινωνικό συμφέρον. Πέρα όμως από προβλεπόμενους περιορισμούς, η άσκηση των δικαιωμάτων γίνεται σχετική και σε περιπτώσεις **σύγκρουσης** περισσότερων μεταξύ τους.

2.

2.1. Το φαινόμενο της σύγκρουσης δικαιωμάτων προκύπτει δεν είναι δυνατή η ταυτόχρονη άσκηση περισσότερων. «Σύγκρουσις δικαιωμάτων υφίσταται οσάκις η σύμπτωση περισσότερων δικαιωμάτων επί του αυτού αντικειμένου ή η ύπαρξις πλειόνων δικαιωμάτων κατευθυνομένων επί το αυτό αποτέλεσμα έχει ως συνέπειαν την κατάργησιν τινών ή την αλλοίωσιν απάντων ή τινών των εν λόγω δικαιωμάτων»⁵. Παρομοίως, κατά το συνταγματολόγο Α.Δημητρόπουλο «σύγκρουση δικαιωμάτων υπό νομική έννοια είναι η ταυτόχρονη αναγνώριση και νόμιμη άσκηση των δικαιωμάτων περισσότερων φορέων κατά τρόπο ώστε η νόμιμη άσκηση του δικαιώματος του ενός να περιορίζει την επίσης νόμιμη άσκηση του δικαιώματος του άλλου»⁶.

2.2.

2.2.1. Αναγκαία σε αυτό το σημείο είναι η παρουσίαση των διαφόρων πιθανών μορφών συγκρούσεως. Ήδη από τη διατύπωση του τελευταίου ορισμού προκύπτει μια πρώτη διάκριση - η νομική και η πραγματική σύγκρουση⁷. Νομική σύγκρουση υπάρχει όταν παρά το γεγονός ότι όλοι οι φορείς ασκούν νόμιμα τα δικαιώματά τους, εντούτοις κάποιο

⁵ Α.Γαζής, Η σύγκρουσις των δικαιωμάτων, 1999, σελ. 76.

⁶ Α.Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, γεν. μέρος, τόμ. γ' ημίτομ. Ι, 2005, σελ. 238.

⁷ όπ. παρ, σελ.238 επ.

θεμελιώδες δικαίωμα θίγεται. Αντιθέτως, πραγματική σύγκρουση είναι η αποδοκιμαζόμενη από το δίκαιο παραβίαση του δικαιώματος του άλλου, όπου ο «επιτιθέμενος» ενεργοποιείται πέρα από το επιτρεπόμενο δικαιοκ πλαίσιο, δηλαδή χωρίς δικαίωμα. Αυτή η μορφή σύγκρουσης δεν είναι επιτρεπτή, αλλά αποδοκιμαζόμενη ως μη νόμιμη από το δίκαιο.

2.2.2. Μια δεύτερη διάκριση μπορεί να προκύψει από το χαρακτηρισμό εκ μέρους του συνταγματολόγου Δ.Τσάτσου κάποιων συγκρούσεων (σε επίπεδο συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων) ως εγγενών⁸. Έτσι π.χ. οι διατάξεις του άρθρου 24 για την προστασία του περιβάλλοντος, για την προστασία των μνημείων και παραδοσιακών περιοχών κλπ γίνεται προκαταβολικά δεκτό ότι ισχύουν στο μέτρο που η πραγμάτωσή τους συνεπάγεται περιορισμό της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Διαφέρει όμως η περίπτωση που δύο δικαιώματα συγκρούονται επειδή αποσκοπούν στο ίδιο αποτέλεσμα. Σε αυτή την περίπτωση, όπως και σε πολλές παραπλήσιες, μπορεί να γίνει λόγος για επιγενόμενη σύγκρουση δικαιωμάτων.

2.2.3. Επίσης απαραίτητο είναι να διαχωρισθούν οι περιπτώσεις της συγκέντρωσης στο ίδιο πρόσωπο περισσότερων δικαιωμάτων με το ίδιο αντικείμενο από εκείνες της σύγκρουσης δικαιωμάτων περισσότερων προσώπων. Στις πρώτες η σύγκρουση γεννάται επειδή μια μόνο δραστηριότητα εμπίπτει στο ρυθμιστικό πεδίο, στο πραγματικό περισσότερων διατάξεων. Πρόκειται για συρροή εφαρμογής πλειόνων διατάξεων, η οποία επιλύεται κατόπιν σύνθετης ερμηνευτικής διαδικασίας του εκάστοτε εφαρμοστή του δικαίου.

Υπάρχουν και περιπτώσεις που το ίδιο δικαίωμα δεν είναι δυνατόν να ασκηθεί από περισσότερους φορείς ταυτόχρονα, ή το συνηθέστερο, κάτοχοι διαφορετικού περιεχομένου δικαιωμάτων να μην είναι δυνατόν να τα ασκήσουν ταυτόχρονα.

2.3. Η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορεί στην πράξη να περιορισθεί από όχι μόνο δημόσιας, αλλά και ιδιωτικής εξουσίας (πχ. Τον εργοδότη). Για το λόγο αυτό μπορούν να προστατεύουν τον ιδιώτη έναντι των φορέων δημόσιας εξουσίας («κάθετη ενέργεια»), στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών («οριζόντια ενέργεια»), δεσμεύοντας όχι μόνο κρατικά

⁸ Δ.Τσάτσος, Συνταγματικό δίκαιο, θεμελιώδη δικαιώματα γ', 1987, σελ. 299 επ.

όργανα και όχι μόνο έναντι του κράτους, αλλά και έναντι τρίτων (τρίτοι με την έννοια όλων αυτών που δεν είναι φορείς του ατομικού δικαιώματος, ούτε φορείς δημόσιας εξουσίας) – *τριτενέργεια*.

Το Σύνταγμα του 1975 περιέχει ατομικά δικαιώματα που κατά τη διατύπωση αναπτύσσουν άμεση τριτενέργεια και άλλα, των οποίων η άμεση τριτενέργεια αποκλείεται πάλι από τη σαφή διατύπωση. Η κατοχύρωση των περισσότερων ατομικών δικαιωμάτων όμως ούτε προβλέπει ούτε αποκλείει σαφώς την τριτενέργεια.⁹

Η θεωρία έχει ασχοληθεί με τη σχέση της τριτενέργειας των δικαιωμάτων με τη σύγκρουση μεταξύ τους κι έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Σύμφωνα με θέση του συνταγματολόγου Α. Δημητρόπουλου¹⁰ το πρόβλημα της σύγκρουσης των δικαιωμάτων δεν είναι πρόβλημα τριτενέργειας. Δεν δημιουργεί η διαπροσωπική εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων το ζήτημα της σύγκρουσής τους, αλλ' η δομή και η λειτουργία της ατομικιστικής έννομης τάξης. Το αν υπάρχει ή δεν υπάρχει ζήτημα σύγκρουσης δικαιωμάτων, δεν εξαρτάται από την «τριτενέργεια». Πολύ περισσότερο δεν εξαρτάται από τη θεωρητική αποδοχή της. Αν πραγματικά υπάρχει ζήτημα σύγκρουσης δικαιωμάτων, η άρνηση της «τριτενέργειας» οδηγεί στην συγκάλυψή του. Δεν πρόκειται δηλαδή να εμποδιστεί η σύγκρουση των δικαιωμάτων με την άρνηση της τριτενέργειας. Αντίθετα η αποδοχή της διαπροσωπικής ενέργειας οδηγεί στην αποκάλυψη του προβλήματος, εφόσον εφαρμόζονται τα θεμελιώδη δικαιώματα στις σχέσεις περισσότερων φορέων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αν πάλι δεν υπάρχει ζήτημα σύγκρουσης δικαιωμάτων, τότε δεν πρέπει να τίθεται τέτοιο πρόβλημα.

Στο ίδιο κλίμα (Δ. Τσάτσος)¹¹ η έννοια της τριτενέργειας δεν συμπίπτει απαραίτητα με το φαινόμενο σύγκρουσης δικαιωμάτων, ούτε καν κατά κανόνα. Προς εμπέδωση αυτού διατυπώνεται, μάλιστα, το εξής παράδειγμα : Έξω από έναν ναό έχουν τοποθετηθεί τόσο ισχυρά μεγάφωνα που εμποδίζουν, κατά τις ώρες της θείας λειτουργίας, ακόμη και τη λεκτική

⁹ Π.Δ.Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, τόμος α', 1991, σελ. 94-103.

¹⁰ Α.Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό μ-ερος, τόμος γ', ημίτομος Ι, 2005, σελ. 239.

¹¹ Δ.Τσάτσος, Συνταγματικό δίκαιο, Θεμελιώδη δικαιώματα, γ'τόμος, 1987, σελ. 295 επ.

επικοινωνία μεταξύ των περιοίκων. Οι μεν κάτοικοι αξιώνουν από την πολιτεία να παρέμβει εναντίον της πηγής της ηχορύπανσης ενώ οι εκκλησιαζόμενοι ζητούν από της πολιτεία να απόσχει από την παρέμβαση εις βάρος τους και χάριν των διαμαρτυρομένων περιοίκων. Δέκτης και των δύο θεμελιωδών δικαιωμάτων που επικαλούνται τα δύο μέρη είναι η κρατική εξουσία. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε δηλαδή σύγκρουση δικαιωμάτων χωρίς καν να τίθεται το θέμα της τριτενέργειας.

Ομοίως ο Π.Δαγτόγλου¹² θεωρεί πως η σύγκρουση των δικαιωμάτων είναι συχνή, αν γίνει δεκτή η τριτενέργειά τους. Για παράδειγμα, στην περίπτωση τοιχοκολλήσεων σε ξένο τοίχο συγκρούεται η ελευθερία εκφράσεως γνώμης με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Και αν όμως ακόμη η άμεση τριτενέργεια, δεν γίνει γενικά δεκτή, ισχύει όπου την προβλέπει ρητώς το Σύνταγμα, οπότε πάλι μπορεί να υφίσταται σύγκρουση μεταξύ δυο δικαιωμάτων. Πχ. Το δικαίωμα της ίσης αμοιβής μπορεί να συγκρουσθεί με την ελευθερία συμβάσεων, που απορρέει από την ελευθερία συμμετοχής στην οικονομική ζωή της χώρας. Η σύγκρουση αυτή όμως επιλύεται από το ίδιο το Σύνταγμα.

Αντίθετη με τις παραπάνω άποψη, ωστόσο, υποστηρίζει (Αθ. Ράικος)¹³ πως η σύγκρουση δικαιωμάτων νοείται μόνο στο πλαίσιο απόλυτης τριτενέργειάς τους.

2.4. Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το Σύνταγμα μπορεί να χαρακτηριστεί σχετική υπό το πρίσμα διατάξεων, όπως το άρθρο 25§3 Συντ, με το οποίο «η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται». *Κατάχρηση δικαιώματος* υπάρχει όταν η άσκησή του από το φορέα υπερβαίνει τα όρια της καλής πίστης, των χρηστών ηθών, του οικονομικού και κοινωνικού σκοπού του δικαιώματος. Έτσι, η κατάχρηση οδηγεί σε σύγκρουση δικαιωμάτων, αφού η όποια υπερβολική (πλην όμως καταρχήν νομότυπη!) χρήση του ενός εμποδίζει την άσκηση του άλλου. Με την ανωτέρω διάταξη, λοιπόν, ο νομοθέτης επιλύει τη σύγκρουση που προκύπτει από κατάχρηση δικαιώματος αποβλέποντας στην αρμονική σύγχρονη ή παράλληλη άσκηση δικαιωμάτων. Έτσι, πχ., η άσκηση της ελευθερίας του τύπου με τρόπο που το ισχυρό

¹² Π.Δ.Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, τόμος α', 1991, σελ. 108.

¹³ Αθ.Ράικος, Συνταγματικό δίκαιο-θεμελιώδη δικαιώματα, β' τόμος, 2002, σελ. 221 επ.

δημοσιογραφικό συγκρότημα Α εξαγοράζει ή εξουδετερώνει όλες τις αντίπαλες εφημερίδες Β, Γ και Δ, αποτελεί μια σύγκρουση ανάμεσα στην ελευθερία του τύπου του Α με εκείνη των Β, Γ, Δ και ενδεχομένως του αναγνωστικού κοινού, που είναι επίσης φορέας ελευθερίας του τύπου. Η σύγκρουση αυτή λύεται, εφόσον η δραστηριότητα του Α θεωρηθεί ως καταχρηστική άσκηση της ελευθερίας του τύπου, με την απαγόρευση της καταχρήσεως.

3.

3.1. Από τη στιγμή που η έννομη τάξη «αφήνει» περιθώρια σύγκρουσης δικαιωμάτων, όπως πχ. με τη θέσπιση περισσοτέρων του ενός με το ίδιο αντικείμενο, λογικό επακόλουθο είναι να μεριμνήσει και την άρση της, όποτε αυτή προκαλείται. Μέσον άρσης αποτελούν περιορισμοί, που τίθενται με διατάξεις τόσο του Συντάγματος, όσο και υποδεέστερων ιεραρχικά νομοθετημάτων. Εδώ ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν η απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης κάποιου δικαιώματος (όπως προαναφέρθηκε), αλλά και η έννοια της *επιφύλαξης νόμου*, που λειτουργεί παραπεμπτικά σε άλλες διατάξεις με σκοπό την θέση συγκεκριμένων ορίων και συνθηκών, μέσα στα οποία πρέπει να λειτουργήσει ο φορέας του δικαιώματος.

Ωστόσο σε αυτό το σημείο απαραίτητο είναι να διευκρινισθεί πως οι περιορισμοί από το νομοθέτη δεν είναι «απεριόριστοι». Πρέπει 1) να υπαγορεύονται από το *δημόσιο συμφέρον*. Πρόκειται για μια έννοια ασαφή, που χρησιμοποιείται συχνά από τη νομολογία και οπωσδήποτε πρέπει να ερμηνεύεται κάθε φορά στενά. Σε αντίθετη περίπτωση υπάρχει κίνδυνος καταστρατήγησης των ίδιων των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, για την περιφρούρηση των οποίων επικαλείται. 2) Πρέπει επίσης να ακολουθούν την αρχή της αναλογικότητας, δυνάμει της οποίας η έκταση κι ένταση ενός περιορισμού πρέπει να τελεί σε αναλογία με το σκοπό της επιβολής του. Ειδικότερα, ένας περιορισμός πρέπει να είναι πρόσφορος (κατάλληλος), όχι επαχθέστερος από το επιβαλλόμενο μέτρο και ανάλογος με το επιτεύξιμο αποτέλεσμα. Φυσικά οι περιορισμοί πρέπει και 3) να μην

παραβιάζουν ή αναιρούν τον πυρήνα κάποιου δικαιώματος. Κατά συνέπεια, δεν επιτρέπεται ο νομοθέτης να προβλέπει ουσιαστική κατάργηση ενός ήδη θεσπισμένου δικαιώματος πχ. με θέση «εξαντλητικών» προϋποθέσεων άσκησής του, χρονικών ή άλλων.

Επίσης, άλλη μια σημαντική διευκρίνιση αποτελεί και το ότι η έλλειψη νόμιμων περιορισμών ενός δικαιώματος σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγεται σιωπηρή ανοχή πιθανής ανεξέλεγκτης χρήσης του από το φορέα του.

3.2. Αφού λοιπόν προκύπτουν συχνά περιπτώσεις συγκρούσεως δικαιωμάτων, αναγκαίο είναι το δίκαιο να λαμβάνει μέτρα για την επίλυσή τους. Καταρχήν είναι δυνατόν ο νομοθέτης να αντιμετωπίζει τα δικαιώματα ως ισοδύναμα μεταξύ τους, οπότε η επίλυση της σύγκρουσης πρέπει να γίνει με σύμμετρη ικανοποίηση όλων. Αυτό επιτυγχάνεται σε περιπτώσεις δικαιωμάτων που αφορούν διαιρετό αντικείμενο, το οποίο αλλοιώνεται ή μειώνεται ομοίως και στα δύο μέρη της σύγκρουσης. Αυτές οι περιπτώσεις όμως δεν είναι ο κανόνας και για αυτό το λόγο έχουν προβλεφθεί και συγκεκριμένες αρχές, που διέπουν επιμέρους κλάδους της ελληνικής έννομης τάξης.

3.2.1. Στο αστικό δίκαιο αν η σύγκρουση αφορά δικαιώματα ενοχικού δικαίου λύεται με βάση την αρχή της προλήψεως. Αν πχ. ο ίδιος οφειλέτης οφείλει κάποια παροχή σε πολλούς δανειστές ισχύει η καταβολή για τον δανειστή που πρόλαβε να ικανοποιηθεί πρώτος. Στους υπόλοιπους δανειστές ο οφειλέτης αντί της συγκεκριμένης παροχής θα οφείλει αποζημίωση.

3.2.2. Αν πάλι πρόκειται για εμπράγματα δικαιώματα, η σύγκρουση λύνεται με βάση την αρχή της χρονικής προτεραιότητας. Αν πχ. πάνω σ' ένα ακίνητο έχουν συσταθεί πολλές υποθήκες επικρατεί και παραμερίζει τις υπόλοιπες αυτή που χρονικά συστάθηκε πρώτη. Προτιμάται δηλαδή το χρονικά αρχαιότερο δικαίωμα. Μάλιστα, συνήθως το δίκαιο ορίζει και σειρά ικανοποίησης (βλ. αναγκαστική εκτέλεση – σειρά κατάταξης δανειστών), όπου κάποιο δικαίωμα δεν ικανοποιείται πριν ικανοποιηθεί το προγενέστερό του, οπότε και το επόμενο αλλοιώνεται ή ματαιώνεται.

3.3. Η άρση των συγκρούσεων των θεμελιωδών δικαιωμάτων επιτυγχάνεται με τη *στάθμιση των συμφερόντων* σε κάθε περίπτωση. Πρόκειται για διαδικασία κατά την οποία προκρίνεται η προστασία της μιας σε βάρος της άλλης ατομικής ελευθερίας. Η διακριτική ευχέρεια που έχει, σε αυτές τις περιπτώσεις, το αρμόδιο κρατικό όργανο πρέπει να ασκείται με κριτήρια αντικειμενικά και όχι με βάση αυθαίρετες κατατάξεις. Πάντα όμως οφείλει να σέβεται την τυπική ισοδυναμία όλων των διατάξεων, που περιλαμβάνονται στο Σύνταγμα. Σε αυτό το σημείο συγκλίνουν και απόψεις της θεωρίας (Μάνεσης¹⁴, Τσάτσος¹⁵, Χρυσόγονος¹⁶), σχολιάζοντας με έμφαση πως δεν τίθεται θέμα *in abstracto* προτίμησης οποιασδήποτε συνταγματικής διάταξης σε βάρος άλλης. Δεν υπάρχουν κατά το Σύνταγμα «σημαντικότερα» και «λιγότερο σημαντικά» θεμελιώδη δικαιώματα. Ακόμη και η διαφοροποίησή τους κατά το άρθρο 110§1 ή κατά το 48§1 του Συντ. δεν θεμελιώνει μια γενική ιεράρχηση και κατά συνέπεια, δεν αποτελεί το κριτήριο της λύσης σε περίπτωση σύγκρουσης δυο δικαιωμάτων. Η στάθμιση της εκάστοτε προτεραιότητας, δηλαδή η προστασία της μιας και ο περιορισμός της άλλης ατομικής ελευθερίας, είναι ζήτημα πραγματικό, εξαρτώμενο από τις συντρέχουσες συγκυρίες.

Σε αυτό το σημείο εύλογα μπορεί να υποθέσει κανείς υποκειμενικότητα κατά τη στάθμιση των δικαιωμάτων. Είναι πραγματικά υπαρκτός και σοβαρός ο κίνδυνος αυτός. Υπάρχει πάντοτε δυνατότητα αντικειμενικής κρίσης από τον εφαρμοστή του δικαίου; Και αν ναι, πώς διασφαλίζεται η αμεροληψία του κατά τη στάθμιση των συγκρουόμενων δικαιωμάτων; Εδώ η θεωρία κάνει λόγο για προερμηνευτική επιλογή¹⁷ του ερμηνευτή του δικαίου και για την αρχή της πρακτικής εναρμόνισης¹⁸ των συγκρουόμενων δικαιωμάτων. Τούτο σημαίνει ότι πρέπει καταρχήν να αποφεύγεται η βιαστική στάθμιση, αντίθετα, ο ερμηνευτής και ο εφαρμοστής του Συντάγματος οφείλουν να επιδιώκουν την εναρμόνισή τους, ώστε το καθένα από τα αγαθά

¹⁴ Αρ.Μάνεσης, *Συνταγματικά δικαιώματα και ατομικές ελευθερίες, πανεπιστ.παραδόσεις*, 1982, σελ. 64 επ.

¹⁵ Δ.Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο, Θεμελιώδη δικαιώματα, γ' τόμος*, 1987, σελ. 296 επ.

¹⁶ Κ.Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 2002, σελ. 102 επ.

¹⁷ Δ.Τσάτσος, *Συνταγματικό δίκαιο, Θεμελιώδη δικαιώματα, γ' τόμος*, 1987, σελ. 299.

¹⁸ Κ.Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 2002, σελ. 104.

να προστατεύεται στο μέτρο του αμοιβαία δυνατού. Έτσι πχ., εφόσον η ελευθερία της οδικής κυκλοφορίας είναι συνήθης και καθημερινή, ο περιορισμός της, πότε – πότε, για να καταστεί δυνατή η άσκηση της ελευθερίας των συναθροίσεων είναι θεμιτός, αλλά και επιβεβλημένος. Εάν αντίθετα οι συγκεντρωμένοι εννοούν να «καταλάβουν» επί εικοσαήμερο το οδόστρωμα κύριας εθνικής οδού, προκειμένου έτσι να παραλύσουν την οικονομική ζωή και να επιβάλουν τις απόψεις τους στην πολιτεία, το πράγμα ασφαλώς αλλάζει. Παραπέρα, ο εφαρμοστής και ιδίως ο δικαστής οφείλει να λάβει υπόψη του τα πραγματικά δεδομένα και να τα εκτιμήσει κατά τρόπο τέτοιο ώστε οι σχετικές κρίσεις του να μπορούν να συναντήσουν ευρύτερη αποδοχή. Πρέπει λοιπόν η νομική λύση να μπορεί να γίνει διυποκειμενικά δεκτή¹⁹.

Ενδιαφέρουσα οπτική στο θέμα της άρσης ενδεχόμενης σύγκρουσης δικαιωμάτων δίνει ο Α. Δημητρόπουλος²⁰ παρατηρώντας πως το ζήτημα, τελικά, που τίθεται δεν είναι η στάθμιση των «συμφερόντων» ή των «αξιών», ή των «αγαθών» αλλ' η διακρίβωση του ποιος είναι αμυνόμενος και ποιος επιτιθέμενος, είναι δηλ. ζήτημα διακρίβωσης της άμυνας από την επίθεση.

3.4. Η διάκριση του αμυνόμενου από τον επιτιθέμενο, κατά τον Α. Δημητρόπουλο²¹ συμβάλλει στον παραμερισμό ενός «νομοτεχνικού εμποδίου», δηλαδή της πλαστής εικόνας της λεγομένης «νομικής σύγκρουσης των δικαιωμάτων». Η πλαστή εικόνα της σύγκρουσης εξαφανίζεται μόνο όταν εξετάζεται στο πλαίσιο της ατομικιστικής έννομης τάξης. Άρα είναι ζήτημα που ανάγεται στη μεταβολή της έννομης τάξης. Στη σύγχρονη τάξη τα θεμελιώδη δικαιώματα αφενός οριοθετούν το δικαίωμα κάθε φορέα, αφετέρου οριοθετούν τα δικαιώματα των άλλων φορέων. Δεν υπάρχει επομένως στη σύγχρονη έννομη τάξη «σύγκρουση δικαιωμάτων», με την έννοια ότι δυο δικαιώματα συγκρούονται ασκούμενα κατά νόμιμο τρόπο. Στην πραγματικότητα ο ένας από τους δύο φορείς έχει θίξει τα δικαιώματα του άλλου.

¹⁹ όπ. παρ, σελ. 104-5.

²⁰ Α. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό μέρος, τόμος γ', ημίτομος Ι, 2005, σελ. 243.

²¹ όπ.παρ. σελ. 239-42.

3.5. Η αποδοχή της άποψης περί πλαστότητας του φαινομένου της σύγκρουσης δικαιωμάτων μας οδηγεί σε έναν ερμηνευτικό προσανατολισμό που καλείται *θεσμική εφαρμογή των δικαιωμάτων*. Με τη θεσμική ερμηνεία των δικαιωμάτων διακριβώνεται αν είναι απαραίτητη η εφαρμογή του εκάστοτε δικαιώματος στο επίπεδο μιας έννομης σχέσης ή θεσμού, είτε στη συνολική του δικαιώματος έκταση είτε μόνο στο θεσμικό του περιεχόμενο (δηλαδή το συγκεκριμένο περιεχόμενο που λαμβάνει κάποιο θεμελιώδες δικαίωμα εφαρμοζόμενο στα πλαίσια ενός θεσμού). Δεν πρόκειται επομένως για ένα σταθερό περιεχόμενο, αλλά μεταβαλλόμενο ανάλογα αφενός με τα πλαίσια του συγκεκριμένου κάθε φορά θεσμού και αφετέρου με την αιτιώδη συνάφεια θεσμού – δικαιώματος.

Η θεσμική εφαρμογή ενός δικαιώματος χωρίζεται στα εξής στάδια : **α.** αρχικά εντοπίζεται ο περιορισμός και το περιοριζόμενο δικαίωμα (από αυτό προκύπτει ο διαχωρισμός επιτιθέμενου – αμυνόμενου). **β.** Εν συνεχεία ερευνάται το πεδίο του θεσμού και συγκεκριμένα αν πρόκειται για γενική σχέση ή ειδική. Αυτό σημαίνει πως στην πρώτη περίπτωση υπάρχει περίπτωση προσβολής του δικαιώματος, ενώ στη δεύτερη, όπου η σχέση είναι ειδική, ο περιορισμός του εν λόγω δικαιώματος είναι καταρχήν επιτρεπτός, οπότε ακολούθως θα κριθεί η νομιμότητά του. **γ.** Αυτό το στάδιο βρίσκει εφαρμογή στην προαναφερθείσα περίπτωση, όπου ερευνάται αν ο νόμος προβλέπει για το συγκεκριμένο δικαίωμα περιορισμούς, αν ο υπό κρίση περιορισμός συμφωνεί με αυτούς κλπ.

3.5. Συμπερασματικά λοιπόν μπορεί να ειπωθεί πως η κατοχύρωση ενός ανθρώπινου δικαιώματος από την πολιτεία είναι κατάκτηση, αλλά δε συνεπάγεται απόλυτη «ισχύ» του. Η συνύπαρξη πλειόνων δικαιωμάτων μέσα στην ίδια έννομη τάξη απαιτεί θέσπιση περιορισμών στο περιεχόμενο και στην άσκηση καθενός, κατά τρόπο και σε έκταση τέτοια, ώστε να μην βλάπτεται το περιεχόμενό τους. Ακόμη και σε περιπτώσεις σύγκρουσης δικαιωμάτων ο νομοθέτης λαμβάνει μέτρα «εξομάλυνσης» του φαινομένου.

5. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

➤ ΕφΑθ 4054/1992 :

Αδικήματα τύπου. Δυσφήμιση συκοφαντική. Συνταγματική προστασία προσωπικότητας. Όρια δικαιώματος πληροφόρησης του κοινού και προσβολών τιμής δια του τύπου. Σύγκρουση δικαιώματος πληροφόρησης του κοινού και δικαιώματος προς προστασία της προσωπικότητας του κατηγορουμένου. Δικαιολογημένο ενδιαφέρον κατά 367 ΠΚ. Ως τέτοιο νοείται και το συμφέρον του κοινού για πληροφόρηση, δεν αποτελεί όμως απόλυτο λόγο επέμβασης στην προσωπικότητα. Θεμελίωση του παράνομου χαρακτήρα της προσβολής της προσωπικότητας από τον συντάκτη δημοσιεύματος το οποίο περιέχει αναληθείς ισχυρισμούς. Δημοσίευμα σε εφημερίδα βάσει πορίσματος Διοικητικής Επιτροπής έρευνας στην Εμπορική Τράπεζα σχετικά με την πώληση όπλων από την ΕΒΟ στο Ιράν, περί αναμίξεως του εγκαλούντος σε λαθρεμπόριο όπλων ή σε οπισθογραφήσεις συν/κών και περί συμμετοχής του σε συμμορία με σκοπό διανομής "τεράστιας μίζας" από το λαθρεμπόριο. Καταδικαστική απόφαση για συκοφαντική δυσφήμιση τελεσθείσα δια του τύπου του συγγραφέα και του αρχισυντάκτη της εφημερίδος. Μη συνδρομή του α.367 παρ. 1 ΠΚ περί δικαιολογημένου συμφέροντος. Υπέρβαση ορίου για την πληροφόρηση κοινού από τους κατηγορούμενους. Αντίθετη μειοψηφία.

➤ ΕφΠειρ 805/2000 :

Τηλεοπτικοί σταθμοί και προστασία της Τιμής Προσώπου. Ευθύνη του ιδιοκτήτη του σταθμού αν θιγεί η τιμή ενός προσώπου από υπαιτιότητα των παραγόντων τηλεοπτικής εκπομπής. Τι περιλαμβάνει η αποζημίωση. Ύψος της χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης. Ποιοι τηλεοπτικοί σταθμοί χαρακτηρίζονται ως εθνικής εμβέλειας. Η ελευθεροτυπία και η ελεύθερη δημοσιογραφία αποτελούν δικαιώματα που προστατεύονται από το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ και δεν πρέπει να ασκούνται καταχρηστικά. Προστασία της τιμής και της υπόληψης του προσώπου κατά τα άρθρα 361-369 του ΠΚ και 57-58 του ΑΚ. Άρση του άδικου χαρακτήρα της εξύβρισης και της απλής δυσφήμισης όταν η εκπομπή γίνεται από δικαιολογημένο ενδιαφέρον πληροφόρησης και ενημέρωσης του κοινού. Πότε είναι επιτρεπτή η κριτική που

ασκείται σε μια εκπομπή. Το άρθρο 57 του ΑΚ, που προστατεύει την προσωπικότητα του ανθρώπου, προστατεύει και την εικόνα αυτού. Η χωρίς τη συναίνεση του προσώπου αποτύπωση και δημόσια έκθεση της εικόνας συνιστά προσβολή της προσωπικότητας. Η προσβολή των εκφάνσεων της προσωπικότητας του ατόμου, πρέπει να είναι παράνομη, στοιχείο που πρέπει να αναφέρεται στη σχετική αγωγή. Διεξαγωγή έρευνας σχετικά με το αίτημα απομάκρυνσης από ορισμένη περιοχή οίκων ανοχής. Παροχή συνέντευξης από εργαζόμενη ως καθαρίστρια σε οίκο ανοχής, χωρίς να διευκρινιστεί ότι δεν επρόκειτο για ιερόδουλο και προβολή με εικόνες.

➤ ΠολΠρωτΘεσ 13300/2004 :

Πνευματική ιδιοκτησία επί αρχιτεκτονικού έργου. Σύγκρουση δικαιώματος δημιουργού και κυρίου του έργου, όταν ο τελευταίος επιφέρει τροποποιήσεις στο έργο. Πότε προσβάλλεται το ηθικό δικαίωμα του δημιουργού για την ακεραιότητα του έργου του. Ένσταση του κυρίου περί καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος αυτού, όταν οι τροποποιήσεις επιβάλλονται από τις ανάγκες που προορίζεται να καλύψει το έργο. Προϋποθέσεις παραδοχής της ένστασης.

6. ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα ατομικά δικαιώματα είναι έννομες σχέσεις με εξαναγκαστικό χαρακτήρα. Τα συνταγματικά δικαιώματα είναι βασικά ή θεμελιώδη δικαιώματα, βασικές εξειδικεύσεις της ανθρώπινης αξίας και των οποίων το περιεχόμενο διακρίνεται στο εξασφαλιστικό, το προστατευτικό και το αμυντικό. Τα θεμελιώδη δικαιώματα ακριβώς λόγω της θέσης τους και κατοχύρωσής τους σε συνταγματικό κείμενο διέπονται από την αυξημένη τυπική δύναμη του τελευταίου έναντι οποιουδήποτε κοινού νομοθετήματος. Η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τους πολίτες, ωστόσο, δεν είναι πάντα αυτονόητη ή απρόσκοπτη. Ο ίδιος ο νομοθέτης προβλέπει περιθώρια περιορισμού των ελευθεριών αυτών. Πέρα όμως από προβλεπόμενους περιορισμούς, η άσκηση των δικαιωμάτων γίνεται σχετική και σε περιπτώσεις **σύγκρουσης** περισσοτέρων μεταξύ τους. Σύγκρουση δικαιωμάτων υπό νομική έννοια είναι η ταυτόχρονη αναγνώριση και νόμιμη άσκηση των δικαιωμάτων περισσοτέρων φορέων κατά τρόπο ώστε η νόμιμη άσκηση του δικαιώματος του ενός να περιορίζει την επίσης νόμιμη άσκηση του δικαιώματος του άλλου.

Η θεωρία έχει ασχοληθεί με τη σχέση της τριτενέργειας των δικαιωμάτων με τη σύγκρουση μεταξύ τους κι έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Σύμφωνα με θέση του συνταγματολόγου Α. Δημητρόπουλου το πρόβλημα της σύγκρουσης των δικαιωμάτων δεν είναι πρόβλημα τριτενέργειας. Αν υπάρχει ζήτημα σύγκρουσης δικαιωμάτων, η άρνηση της «τριτενέργειας» οδηγεί στην συγκάλυψή του. Δεν πρόκειται δηλαδή να εμποδιστεί η σύγκρουση των δικαιωμάτων με την άρνηση της τριτενέργειας. Σύμφωνα με αυτή την άποψη είναι και άλλοι συνταγματολόγοι.

Από τη στιγμή που η έννομη τάξη «αφήνει» περιθώρια σύγκρουσης δικαιωμάτων, όπως πχ. με τη θέσπιση περισσοτέρων του ενός με το ίδιο αντικείμενο, λογικό είναι να μεριμνήσει και την άρση της, όποτε αυτή προκαλείται. Μέσον άρσης αποτελούν περιορισμοί, που τίθενται με διατάξεις τόσο του Συντάγματος, όσο και υποδεέστερων ιεραρχικά νομοθετημάτων. Ωστόσο οι περιορισμοί από το νομοθέτη δεν είναι «απεριόριστοι». Πρέπει να υπαγορεύονται από το δημόσιο

συμφέρον, να ακολουθούν την αρχή της αναλογικότητας και 3) να μην παραβιάζουν ή αναιρούν τον πυρήνα κάποιου δικαιώματος.

Η άρση των συγκρούσεων των θεμελιωδών δικαιωμάτων επιτυγχάνεται με τη στάθμιση των συμφερόντων, μια διαδικασία κατά την οποία προκρίνεται η προστασία της μιας σε βάρος της άλλης ατομικής ελευθερίας. Ενδιαφέρουσα οπτική δίνει ο Α.Δημητρόπουλος παρατηρώντας πως το ζήτημα, τελικά, που τίθεται δεν είναι η στάθμιση των «συμφερόντων» ή των «αξιών», ή των «αγαθών» αλλ' η διακρίβωση του ποιος είναι αμυνόμενος και ποιος επιτιθέμενος. Η αποδοχή αυτής της άποψης περί πλαστότητας του φαινομένου της σύγκρουσης οδηγεί σε έναν ερμηνευτικό προσανατολισμό που καλείται θεσμική εφαρμογή των δικαιωμάτων. Με τη θεσμική ερμηνεία των δικαιωμάτων διακρίβώνεται αν είναι απαραίτητη η εφαρμογή του εκάστοτε δικαιώματος στο επίπεδο μιας έννομης σχέσης ή θεσμού.

Τελικά, ανεξάρτητα από το αν γίνεται δεκτή η άποψη περί σύγκρουσης δικαιωμάτων ή πλαστότητας του φαινομένου, η ερμηνεία των διατάξεων που θεσπίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου πρέπει να γίνεται από τον εφαρμοστή του δικαίου με προσοχή, αμερόληπτη και αντικειμενική κρίση και στενή ερμηνεία. Έτσι είναι δυνατόν να αποφευχθούν αυθαιρεσίες και παραβιάσεις θεσπισμένων ελευθεριών και αξιών.

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

• Έντυπη :

- Αγαλλοπούλου Πηνελόπη, Βασικές έννοιες αστικού δικαίου, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.
- Αρμαμέντος Παναγιώτης – Σωτηρόπουλος βασίλης, Προσωπικά δεδομένα, Ερμηνεία ν. 2472/1997, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005.
- Βάρκα-Αρδάμη Αλεξάνδρα, Στοιχεία αστικού δικαίου, Βασικές έννοιες γενικών αρχών, ενοχικού και εμπραγμάτου δικαίου, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995.
- Γαζής Ανδρέας, Η σύγκρουσις των δικαωμάτων, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995.
- Δαγτόγλου Π.Δ., Ατομικά Δικαιώματα, Συνταγματικό δίκαιο, τόμοι α' και β', εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991.
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, Τα αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου και η μεταβολή της έννομης τάξεως, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981.
- Δημητρόπουλος Ανδρέας, Συνταγματικά δικαιώματα, Γενικό μέρος, Σύστημα Συνταγματικού δικαίου, τόμος γ' ημίτομος I, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005.
- Ελληνική Εταιρεία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Δικαίωμα της ιδιοκτησίας και προστασία του περιβάλλοντος, Δημητρόπουλος Ανδρέας, Τα αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου και η μεταβολή της έννομης τάξεως, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.
- Μάνεσης Αριστ., Συνταγματικά δικαιώματα κι ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1982.
- Παντελής Αντ. - Κουτσουμπίνας Στ.- Γεροζήσης Τριαντ., Κείμενα συνταγματικής ιστορίας, Ινστιτούτο Ελληνικής Συνταγμ. Ιστορίας και Συνταγμ. Επιστήμης, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993.
- Ράικος Αθ., Συνταγματικό δίκαιο-θεμελιώδη δικαιώματα, β' τόμος, 2002.

- Σιούτη Γλυκερία, Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος – Δημόσιο Δίκαιο και Περιβάλλον, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.
- Τσάτσος Δ., Συνταγματικό δίκαιο, θεμελιώδη δικαιώματα, γ' τόμος, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.
- Χρυσόγονος Κ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, β' έκδοση, εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.

- **Ηλεκτρονική :**

- www.lawdb.intrasoftnet.com
- www.dpa.gr
- www.dsanet.gr